

Pálfalvi Pál

A PUSZTINAI TEMETŐ NÖVÉNYVILÁGÁRÓL

A magyar néprajzi irodalom nem bővelkedik a temetők növényvilágát, növényzetét leíró művekben. A múlt század 80-as éveitől, illetve századunk elejétől számíthatjuk a temetők tanulmányozását, s a leírások szinte napjainkig a sírjelek – főleg a fejfák (gombfák, kopjafák) – és a sírjeleken található motívumok (köztük növényiek is) leírásával foglalkoznak. Ezen írások számbavételét ezúttal mellőzzük.

Nem mulaszthatjuk el viszont néhány, a temető alapkutatását sürgető vagy összefoglaló munka megemlítését.

A magyar temetők kutatását sürgető, a temetők növényvilágát is tanulmányozó munkák hiányát jelző alapmunka a Balassa Iváné.¹ A magyar temetők kiváló összefoglalóját ugyancsak Balassa Iván írta meg.² A Budapest környéki falusi temetők *herbaflórájáról* Rapaics Raymund írt.³ A magyar népi temetők szemiotikai elemzését Kunt Ernő végezte el.⁴ A magyarországi és erdélyi temetők népművészetét szintén Kunt Ernő foglalta össze.⁵

Napjainkig ha szó esik is az erdélyi, székelyföldi magyar temetők növénytanai megismeréséről, az – általános értelemben – a temetőket határoló árkokra ültetett sövényre, bokrokra, fákra, a temető gyümölcsösjellegére, a temetői kaszáló és a gyümölcsfák utáni gazdasági haszonra és az élőfáknak sírjelként való használatára vonatkozik. Kevés az erdélyi-székelyföldi adat a sírjelek növényi jeleire és díszekre vonatkozóan is, és teljesen hiányos a temetői növényekkel kapcsolatos hiedelmeket és szokásokat illetően.

Az erdélyi, székelyföldi magyar temetők növényfajaira, növényzetére vonatkozó írások közül részletességével, úttörő jellegével kitűnik Szabó Attila és Péntek János kalotaszegi gyűjtése.⁶ A téma kárpát-medencei összefüggéseit vetíti elő Szabó Attila tömör kitekintése.⁷ Ebben az írásban utalás esik a Gyergyói-medence és a Mezőség temetőinek flórájára. A kolozsvári Házsongárd temetői növényzetének részletes összefoglalója a Csűrös László közelmúltban megjelent írása.⁸

E sorok írója 1977–1979. és 1981–1984. évi, felcsíki temetőkben tett felmérése igen megcsonkítva (csak felsorolás a temetői növényfajokról, a temetői virágokkal, cserjékkel kapcsolatos hiedelmek mellőzésével) jelent meg.⁹ Feldolgozatlan saját, 1984–1996 közötti gyimesi – (10 temető) és a Gyimesből kirajzolt települések (Háromkút, Farkaspalló, Gyepece,

Magyarcsügés – sőt Úzvölgyi – Csinod és Egerszék) temetőiben tett, adatközlőkkel megerősített igen részletes gyűjtésem (flóralista, ritka és eltűnőfélben lévő fajok, illatos levelű *vénasszonybüzlent*ük, a sírokon megtelepített dísznövényegyüttesek és alaprajzuk, a búcsús és halottak napi díszítés és szokások növényei stb.).

Az erdélyi és moldvai temetők jellegzetes növényfajainak, növényvilágának, a sírokra telepített növényegyütteseinek részletes feltárása mindmáig feladata a néprajzosoknak, etnobotanikusoknak.

Ami a moldvai magyarok temetői növényvilága kutatását illeti, tudtom szerint ilyen jellegű gyűjtés, leírás nem történt. Tanulmányunk a moldvai Pusztina temetői növényzetéből ad izelítőt a teljesség igénye nélkül; a feldolgozás módszertani szempontból is tökéletesíthető, bővíthető.

Barta Mihályné sz. László Katalin Bullák
unokájával, kezében a Nagyboldogasszony
napján szentelt csokorral.
Pusztina 1996. Fotó: Pálfalvi Pál

A Tázló folyó bal oldalán elterülő Pusztina a szóbeli hagyomány szerint a madéfalvi veszedelem (1764) után alakult. Nevét a „puszta helyre” (Pojána) letelepült menekültek adták. Első írásos említése az 1792. évi népszámlálás alkalmával történik, amikor első telepese Pusztina György volt. Katolikus templomát 1830-ban építették, és Szent Istvánra szentelték fel. Ma 700 házászámú, 2900 lakosú; mint székelyes csángó falut, magyarul jól beszélő emberek lakják.

A pusztinai temető növényvilágának megismerése céljából két alkalommal végeztem helyszíni gyűjtést: 1995. június 4–6-án és 1996. november 1–3-án. A temetőre vonatkozó általános adatok (elhelyezése, története, sírok száma stb.) nyérése után herbárumi példányokat gyűjtöttem a jellegzetes növényfajokból (30 faj), majd 47 alaprajzot készítettem a sírokra telepített növényegyüttesekről, míg 7 sír esetében a halottak napi díszítést rajzoltam meg (összesen 54 síralaprajz). Rögzítettem egy fiatalon elhunyt lány sírjának díszítését is. A 12 adatközlőtől 35 kérdéses csoport köré tömörített, több mint száz kérdés alapján nyertem adatokat. A kérdőív kitért a temetőre vonatkozó hiedelmek, szokáscselekvések leírására is. Egy-egy fekete-fehér és színes negatív filmen (kb. 25–30 hasznosítható filmkocka) örökítettem meg a látottakat. A nyert adatok alapján jó összehasonlítási lehetőségek mutatkoznak a felcsúki és gyimesi temetők hasonló adataival. A tanulmány szövegében a növények neveit népi nevükön használom. Az idézett adatközlők zárójelben szerepelnek.

Pusztina falu temetőjének helye többször változott. A szójhagyomány szerint a temető első helye Pojánában volt – ott, ahol a madéfalvi veszedelem első 30 menekültje megtelepedett (6, 2). Innen a Háromkeresztfához – amely a Hegyen van – *mutálták* (telepítették át) a temetőt. *Íde kicsit temetkeztek, mert nem tudtak a hágón kimenni a halottval (2).* Az ide történő temetkezést megerősíti egyik adatközlőnk azzal is, hogy: *este vitték ki a kereszteteket s reggel hozták bé, a temetés után (6).* Ma a Keresztfáknál szántók vannak, *nem tetszik fel, hogy ott temető lett volna (2).* A Keresztfáktól Iszlázra *mutálták* a temetőt. Itt kevés időt, 7–8 évet (1953–1961 között) volt a temető, mert Iszlázon víz forrott, *s a hótakot vette fel a víz s a kutakba beléfolyt (2).* A temető mai helyére 1961-ben került. *A kollektív timpíjin (idején) parancsolták a népnek, hogy terebuzát vessenek a temetőbe, de a falu népe nem hallgatta meg (7).*

A pusztinai temető körülbelül 350 m tszf. magasságon, dél–délnyugati kitettségű oldalon, a faluba bevezető Cárinka út és a Susa (Főút) között a temetőnek nevezett dombon terül el. Területe 28 prázsina (kb. 50 ár).

Területét betonoszlopos, dróthálós kerítés övezi, melyet Benchea Silvestru páter (pap) idejében építettek (1973). A temetőt széles út választja két részre: a jobb oldali felső oldalas helyen találhatóak a régi sírhelyek, *gödrök* (kb. 2/3 része a temetőnek), míg balra a temető *lunkájában* (lapos területén) az újabb rész (kb. 1/3-a a síroknak) fekszik.

Az általam megszámlolt sírhelyek száma közel 800. Ezekből 575 a temető külső és 323 belső oldalán található. A pusztinai temetőben is fellelhető az ún. nemzetségi, a „bokrokba” való temetkezés. Például az Eriş (Erős) nemzetség 9, a Pustinau (Pusztinai) nemzetség 6, a Focioroş (Facsaros) nemzetség 5 stb. keresztje jelzi egymás mellett a rokoni egymáshoz tartozást. A sírhelyek a temető régi részén hagyományosan Ny-K (a halott feje nyugat felé), míg az újabb, alsó részén É-D irányultságúak. A temető régi külső területén, a *brádok* (fenyőfák) alatt a kb. 3–3,5 m magas fa anyakereszt áll. A fából készült sírjelek (keresztek) 55, a *cimint timilián* (beton alapon) levő vaskeresztek 40 és a *mármura* (márvány) sírkövek 5%-ban vannak jelen. A régi sírokat gyep borítja, *béfijesedtek*, a sírok szélén nem található az azt keretező növényeszőnyeg. Az újabb keletű sírokat betonszegély keretezi. Az újabb részen a sírok és növények már *vaskertcské*kben vannak. A beton alapba, *timiliába* öntött keresztekre, különösen a kőből öntöttekre, de vaskeresztekre is *pózát* (az elhunytak fényképét) teszik, tehetik. Nem képezi tanulmányunk témáját a sírjelek amúgy szegényes ornamentikájának rögzítése.

A pusztinai temetőben azonosított fás- és lágyszárú növényfajok száma 88. A temetői fajok számát tágabb értelemben értelmeztük – ide számítottuk a spontán flórából származó, a halottkultuszban szerepet játszó és érdekes felhasználású stb. fajokat is. Az ezekkel kapcsolatos részleteket a temető növényzetének leírásakor, illetve a temetői hiedelmekben, babonákban és szokáscelekvésekben (halottak napja) szerepet játszó növények leírásakor tárgyaljuk.

A növényfajok száma után ítélve Pusztina temetőjének szegényebb dísznövényflórája van, mint a gyimesi csángók vagy a felcsíki székelyek temetőinek. (1. táblázat)

A pusztinai temető növényeinek fajlistája:

Fák (spontán flórából):

- Abies alba Mill. – Keresztes fenyő, Fejér fenyő
- Picea excelsa (Lam.) Link. – Brád, Brádfenyő, fenyőfa
- Populus nigra L. Pop – Plofa

Robinia pseudacacia L. – Szálken

Salix alba L. – Pimpófa, pimpó

Fák (dísz- és gyümölcsfák):

Cerasus vulgaris Mill. – Meggyfa

Juglans regia L. – Dió, diófa

Pirus piraster (L.) Medik. – Vackorfa

Prunus avium L. – Keserű cseresnye

Prunus domestica L. (két fajta) – Bárdás szilva (nagy, piros, édes), szilvafa (húsos, kék, magvaváló)

Rhus typhina Torner – Ecetfa

Viburnum opulus L. – Bulgári de západă, Laptarózsa

Cserjék, bokrok (spontán flórából):

Sambucus ebulus L. – Gyalogbogánza (Halászné Zelnik K. 1981. 365. és 1987. 10.)

Cserjék, bokrok (díszcserjék):

Artemisia abrotanum L. – Citros

Chaenomeles japonica Lindl. – Májusifa

Philadelphus coronarius L. – Favirág, fejer favirág

Rosa spp. cult – Csipkerózsa

Ribes aureum Pursh. – Kuisorfa

Symphoricarpos albus Blake – Gyüngyvirág, gyöngyemény

Syringa vulgaris L. – Boroszlán, boroszlánfa

Lágyszárú növények:

Aconitum stoerckianum L. – Kék sarkantyú

Althaea rosea (L.) Cáv. – Fátalan

Antirrhinum majus L. – Táltottsájú virág

Aquilegia vulgaris L. – Harangvirág

Artemisia annua L. – Marturics, motoricsvirág

Aster dumosus L. – Szenterezsti virág

Bellis perennis L. – Boglár, mezei boglár (Halászné Zelnik K. 1987. 20.)

Calendula officinalis L. – Cigányvirág, sasköröm (Halászné Zelnik K. 1987. 14.)

Callistephus cinensis (L.) Ness. – Őszirózsa

Convallaria majalis L. – Lakramióra, Mária virágja

Cosmos bipinnatus Cav. – Bongostüvirág (Halászné Zelnik K. 1987. 19.)

Cronosmia masonorum L.

Chrysanthemum balsamita L. – Laposminta

- Chrysanthemum indicum* L. – Dumitrika
Chrysanthemum (*Pyretrum*) *partenium* (L.) Bernh. – Csukrosboglár
 (Halászné Zelnik K. 1987. 19.), fejtér boglár (1. ábra)
Chrysanthemum tanacetum L. – Medvetalp
Dahlia variabilis (Willd.) Desf. – Gyergyina (Halászné Zelnik K. 1987. 8.), Györgyina
Dianthus caryophyllus L. – Gárhoáfá, Gárhofa, Garofavirág
Dianthus barbatus L. – Kerti székfű
Dicentra spectabilis (L.) Lam. – Cserceselika
Gladiolus gandavensis L. – Tulipán, Mária virágja
Hemerocallis flava L. – Nádvirág, sárgi nádvirág, sátevírág (2. ábra)
Hosta plantaginea (Andrews.) Tratt
Hyacinthus orientalis L. – Szűvirág
Iberis umbellata L.
Iris germanica L. – Kék nádvirág, nádvirág
Iris pallida Lam. - Fejtér nádvirág
Lilium bulbiferum L. - Rozsdás liliom
Lilium candidum L. - Fejtér liliom
Lychnis chalcedonica L. - Szikrai
Lychnis coronaria Lam. - Csiki viola (3. ábra)
Melissa officinalis L. - Méfű
Mentha piperita var. *officinalis* Sole f. *rubescens* Camus - Jégminta
Narcissus poeticus L. - Fejtér fokhagymavirág
Narcissus pseudonarcissus L. - Sárgi fokhagymavirág
Ocimum basilicum L. - Biszjog (Halászné Zelnik K. 1987. 6.),
 Biszjog (Halászné Zelnik K. 1981. 365.), Bisziok
Paeonia officinalis L. - Bazsarózsa (Halászné Zelnik K. 1987. 6.),
 Bezserózsa
Paeonia nivea L. - Fejtér bezserózsa
Papaver somniferum L. - Mákvirág
Pelargonium zonale (L.) Ait. - Kerekklapi virág
Phlox paniculata L. - Örményvirág, Szentkeresztvirág
Polygonum orientale L.
Rudbeckia laciniata L. - Olávirág
Saponaria officinalis L. - Szappanvirág (4. ábra)
Tagetes erecta L. - Botas, csukros botas, sárgi botas
Tagetes patula L. - Botas, botosvirág (Halászné Zelnik K. 1987. 7. és
 1981. 366.), kicsibotas, veresbotas

Trapaecolum majus L. - Töcsér (Halászné Zelnik K. 1987. 13.),
Töcséres, töcséres virág

Typhoides arundinacea (L.) Mch. ssp. *picta* (L.) Janchen - Kerti
szekfű

Vinca minor L. - Télizöld

Viola odorata L. - Toporás

Zinnia elegans Jacq. - Boérrózsa, boérvirág

Temetőbe telepített fajok:

Galanthus nivalis L. - Gyiocsel, Gyocsel

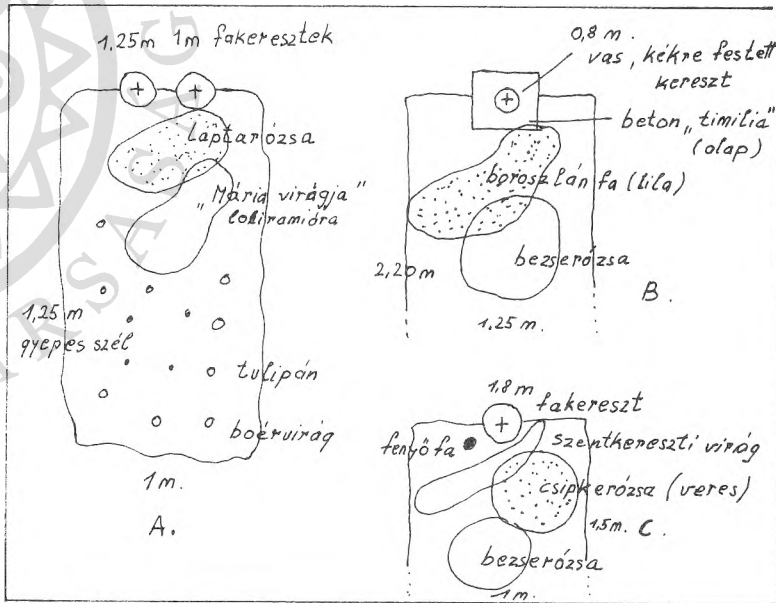
Leucojum vernum L. - Nyári gyiocsel

Spontán fajok (sírokon):

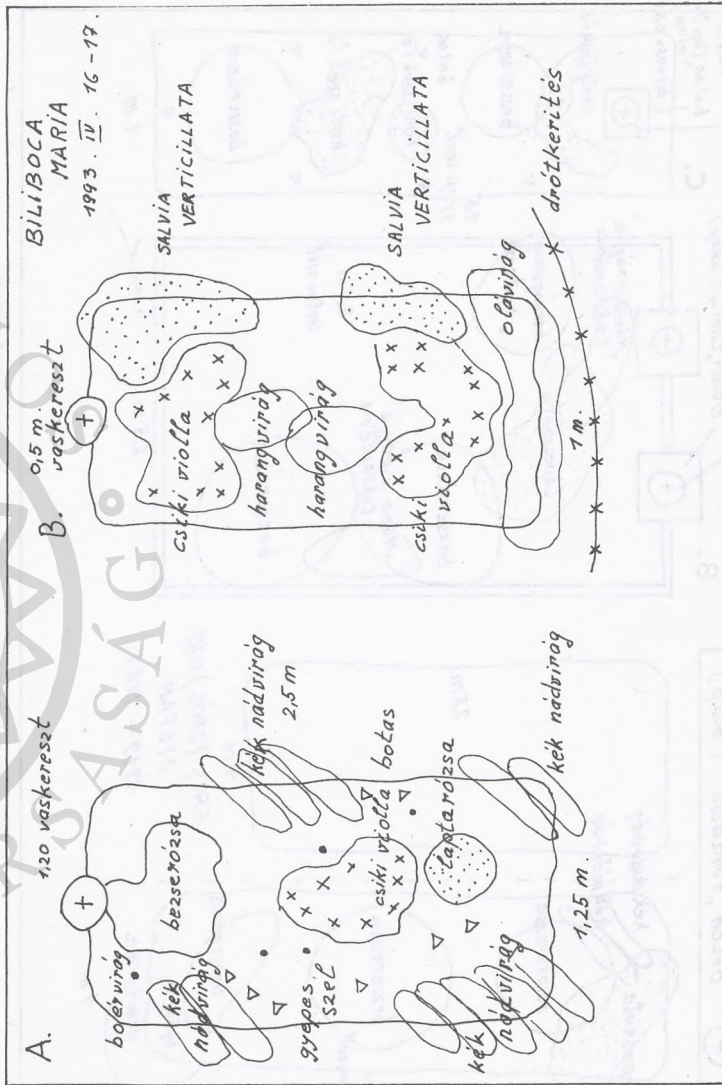
Campanula rapunculoides L. - Harangvirág, mezei harangvirág
(Halászné Zelnik K. 1987. 13.)

Inula sp.

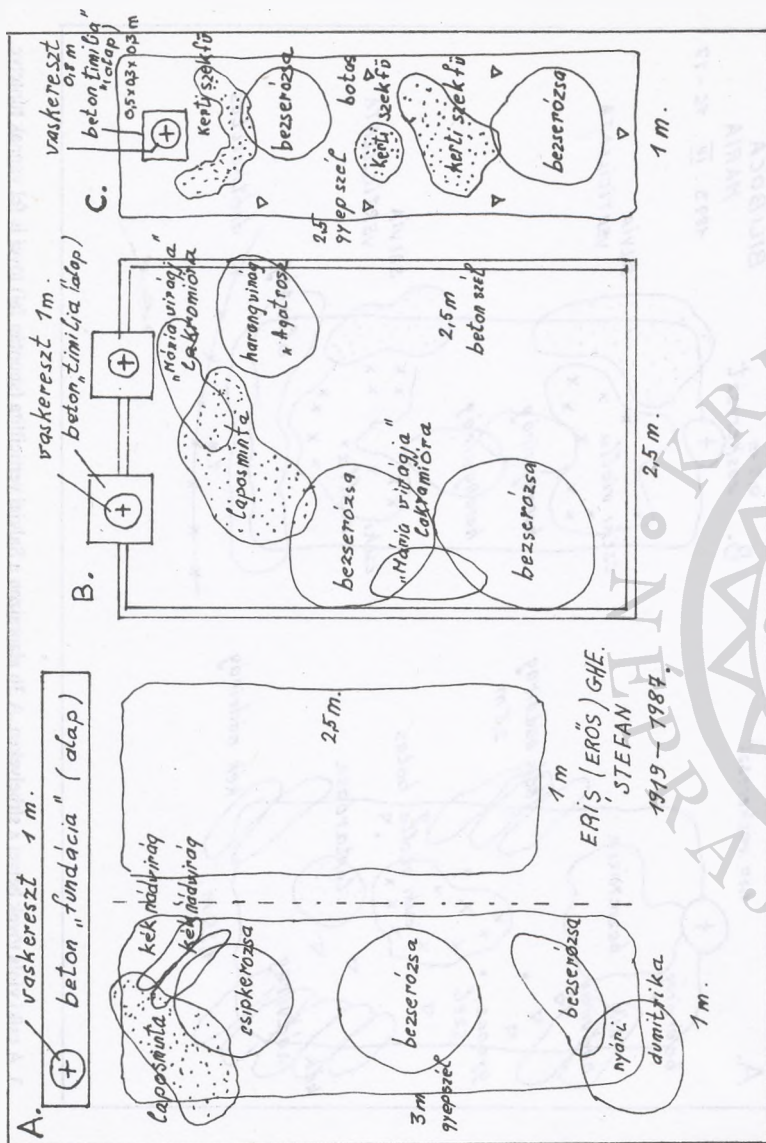
Melandrium album (Mill.) Garcke

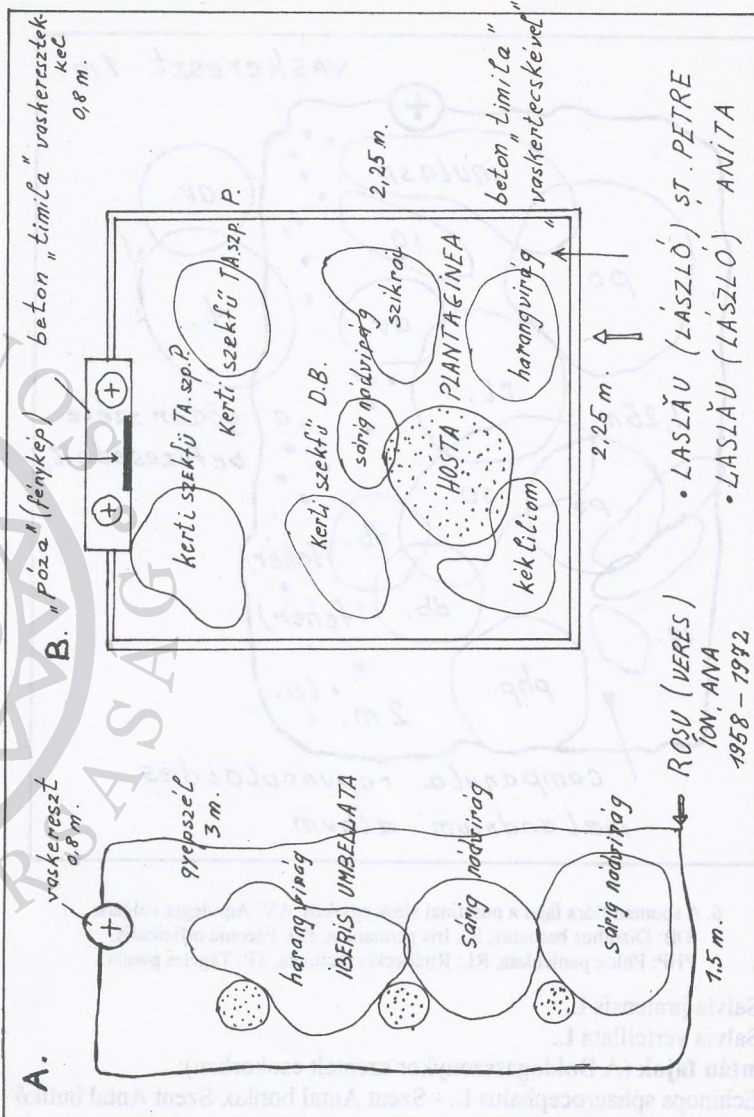
1. Fák és cserjék helye a pusztinai temető sírjainak növényegylítésében

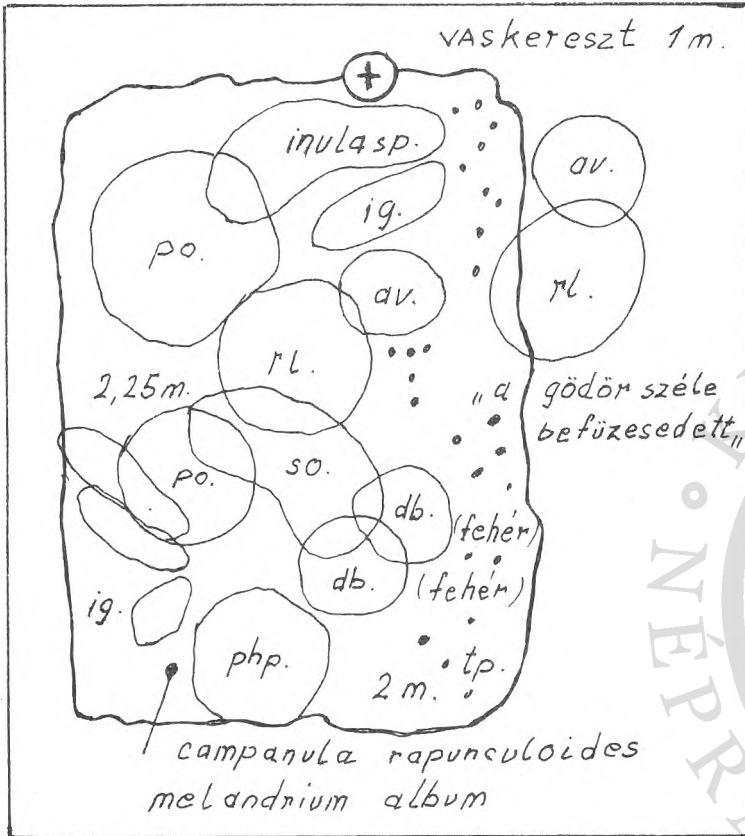
3. A csiki viola tövek helyei a sírhelyeken. A 3b alaprajzon a Salvia verticillata (spontán faj) tövei is fel vannak tüntetve.

4. A laposminta és a kerti székfü példányainak elhelyezése a sírokon

5. Hagymányos és újonnan behozott fajok a pusztinai sírokon

6. A spontán flóra fajai a pusztinai sírok egyikén. AV: *Aquilegia vulgaris*,
 DB: *Dianthus barbatus*, IG: *Iris germanica*, PO: *Paeonia officinalis*,
 PHP: *Phlox paniculata*, RL: *Rudbeckia laciniata*, TP: *Tagetes patula*

Salvia pratensis L.

Salvia verticillata L.

Spontán fajok (A Boldogasszonykor szentelt csokorban):

Echinops sphaerocephalus L. - Szent Antal botikó, Szent Antal butikó
 (Halászné Zelnik K. 1981. 364. és 1987. 9.)

Eryngium planum L. - Kékcsipke, Szentkereszti burján (Halászné
 Zelnik K. 1987. 13.)

- Filipendula ulmaria (L.) Maxim - Ulmusor
 Sisymbrium officinale (L.) Scop. - Lidércütte burján
Termesztett fajok (A Boldogasszonykor szentelt csokorban):
 Cannabis sativa L. - Magoskender, kender
 Helianthus annuus L. - Napraforduló, Naputánjáró (Halászné Zelnik
 K. 1981. 364.)
 Sinapis alba L. - Mustár (Halászné Zelnik K. 1981. 366. és 1987. 17.)
 Zea mays L. - Terebuza

A pusztinai temető növényvilágáról

A tanulmányozott temető fás növényzetével kapcsolatosan az első megjegyzésünk az, hogy relatív kis területen több fafaj – cserje, bokor van elszórtan telepítve anélkül, hogy erdő vagy bokros kinézetét keltené. Mindjárt a temető bejáratát két magas plopfa (nyárfa) őrzi. A Cárinka utca felől a kert mellett több dió- (6 db) és 1–1 meggy-, cseresznye-, szilva- és körtefa van ültetve. A temető főútja mellett, hátul egy öreg diófa, kissé kinnebb egy szép keserű cseresznye is él. A régi, jobb oldali részen két nagy, 10–15 fás csoportban horgasmagvú szilvafák teremnek. Régebb, az 1930-as években több bárdás szilva és nyári szilva (fosóka) is volt. A régi rész tetején már a kapu közelébe eső részen 10–20 méteres fenyőfák díszlegnek, alattuk az anyakeresztel. Közvetlen a dombon, jobboldalt, egy vadvackor található. Alatta az egész temetőben csak itt zöldellő télizöld telepei díszlenek. A temetőben termő gyümölcsöket többnyire a gyermekek ették meg, s ma is ők dézsmálják, *gyűtik fel*. A kaszálóterület és a gyümölcsfák utáni haszon a deákat (kántort) illette meg. Ma a páter hasznát képezi.

A díszfákat és díszcserjéket főleg a kedvelt csipkerózsa képviseli. A temetőben rózsaszín és *veres* fajtái gyakoribbak (**5. ábra**).

Ritkább fajok a laptarózsa (két-három síron), az illatos virágú, *jóbbúzó* kuisorfa (3–4 síron) és az igen kedvelt fejr fvirág (1–2 síron). Egyetlen példányban díszlik – Pál Júzsi Péterné Páncér Katalin sírján – a májusifa. Gyakoribbak a boroszlán elbokrosodott tövei, melyeket állandóan irtanak. A fák, cserjék közül a laptarózsat, fenyőfát sírjelnek is ültették. Sírjelnek tűnik a vadvackorfa is. Ezt valószínűsíti az alatta levő télizöld telepe, mely régi temetői örökzöld növény. A gyüngyvirág (a hóbogyó bogyója) *télbe es nyílik*. (2)

A temető fás növényzetéből 1973-ban vágták ki azt a 8–10 db ecetfát, melyekkel *egy pláj bé volt növe, s veres macsukákat köttek* (a virágzatról

van szó). A virágokból ecetet főztek. Két virágot tettek egy liter vízhez, hogy *legyen sebes* (csípős) *íze*. A fővő ételt *felsavanyítottatta*, emlékezik Barta Mihályné László Katalin Bullák (2). A temetőt övező szátken fákat szintén ekkor *posztították ki*. A szátkent (a virágot) *képek közé tették, jó bűzű*. (8)

Az azonosított lágyszárú növények 54 fajba sorolhatók. A leggyakoribb és a régiek által legkedveltebb fajok közé tartozik a harangvirág, *tyetrosz* (liláskék virágaival), kék nádvirág, sárig nádvirág vagy sátévirág, mely *portokála színt nyillik*, a szimpla és csukros virágú szappanvirág és a veres bezserózsa stb. Külön számon tartják, értékelik a fejér és lila vagy német bezserózsát. A sírokra szívesen ültetik a botast, bojérvirágot, tulipánt, őszirózsát s a szép *laleleket* is.

A csiki és gyimesi temetőkhöz hasonlóan ritkaságnak számítanak, lassan fogyatkoznak a régi falusi virágoskertek fajtái. Ezek hangulatossá tesszik a falusi temetőket (6. ábra). Egy-egy síron található az égőpiros szikrai, a lila fátalán, 2 síron a csiki viola, a laposminta és 2–3 síron a csüngő virágú, csilingelő nevű cserceselika. A régi kedvelt virágok közé tartoznak a fejér boglár, kéksarkantyú, kerti szekfü (*Dianthus barbatus*), lakramióra, rozsdás liliom, örmény vagy szentkereszti virág, cigánvirág és a tátotszajú virág különböző színű tövei is. A csiki violával kapcsolatosan jegyeztem le adatközlőmtől (2): *16-ban a verekedés timpijin, mikor a Száraz-Reketőről kinyomták a határt Gyimesre s a népet elmutálták Gyimesből ide... azok adtak magot*.

Örökzöld fajok a brádokon kívül a gárd viunak nevezett *Buxus sempervirens* és az egy tőben fellelhető télizöld. A régi temetőrész gödreit díszíti fehér-zöld síkos leveleivel a kerti szekfü (*Typhoides arundinacea* ssp. *picta*), 8–10 síron található faj, régi sírdísz.

Veszélyeztetett, eltűnőfélben levő fajok a pusztinai temetőben a falusi illatos kertekre emlékeztető *jó bűzű* levelű növények, mint a laposminta, medvetalp, a tyetrost nyíló jégminta stb. Az idősök emlegetik a citrost is mint sírnövényt, de a temetőben nem találtam. A *citrost régebb a bábák hordták, súrolták ki, mert jóbűze volt* s fertőtlenítettek vele (4, 12). Az ürmeknek és más növényfajoknak halottkultuszban betöltött szerepéről a későbbiekben részletesen szólunk.

Az általunk szent növényeknek nevezett, a pusztinai temetőben élő fajok száma a csiki és gyimesi fajszámhoz képest kevesebb, bár a pusztinaiak is katolikusok. Ilyen növények: *Mária virágja* (2 faj) – Lakramióra (v. gyöngyvirág) és tulipán (v. kardvirág), *Szentkereszti virág* (2 faj) – örményvirág (v. lángvirág) és Szentkereszti virág (v. csillagvi-

rág). A lakramióra Szűz Mária könnyeiből fakadt – tartják. A Szentkereszti burján (*Eryngium planum*) és a Szent Antal butikó (*Echinops spaerocephalus*) a Nagybaldogasszonykor (VIII. 15.) szentelt csokor megbecsült növényei.

A régi temető hagyományos flórája az utóbbi 25–30 évben újabb, népi nevet nem hordozó fajokkal bővült. 1964-ben került a temető új részének több sírjára a terjedő kakasvirág. Egy-egy síron tenyészik viszont a *Hosta plantaginea* és a *Crocoshia masonorum*. A lila *Iberis amarát az esztrádáról, a várasból (Bákó) hoztam* – vallja egyik adatközlő (2). Pojánából telepítették be a tavaszi gyocscél v. gyocscél és a nyári gyocscél fajokat.

Több vadon termő, a sírokon megtelepedett növényről a következő fejezetben írunk. Nem sikerült az azonosítása, népi nevének tisztázása vagy a begyűjtése a káposztavirágnak, a *Crocoshia masonorum*, *Iberis umbellata*, *Hosta plantaginea*, *Polygonum orientale* és egyes spontán fajoknak.

A sírokra telepített növényegyüttesek

A falusi temetők sírjaira telepített növényegyüttesek tükrözik az illető vidék flóraválasztékát, az ismert, kedvelt hagyományos helyi fajokat, a vidék emberének szépérzékét és az idő múlásával ízlésének változását, s nem utolsósorban a halott korát. A falusi temetőkben nagyfokú spontaneitás jellemző, főleg ami az ösztönösen a sírokra telepített növényfajok választékát illeti. A fő szempont a telepítésben az volt, hogy évelő, kevés gondozást igénylő fajokat válasszanak. Olyanokat, amelyek akár évtizedekig jelleként is fennmaradnak az utódoknak. Ezért a fák vagy cserjék és az alattuk megbúvó vagy a begyepesedett hanton sínylődő lágyszárú növények tövei akár sírjelleként is értelmezhetők. Nem hanyagolhatók el a növények telepítésében az érzelmi szempontok sem (lásd a halottkultusz-nál az ún. *hagvatékozott* virágokat).

Itt jegyezzük meg azt is, hogy a temető valóságos átmeneti hely az adott helység dísznövényflórájának változásában. A temetőben élnek s maradnak fenn a hagyományos dísznövényflóra fajai, s gyakran itt telepítik először az újonnan behozott fajokat. A temető füves gyepje a természetes növénytakaró fajainak jó konzerválója, fenntartója lehet. Így a temető a dísznövényfajok, a természetes flóra fajai gyűjteményének – génbanknak – tekinthető.

A magyar néprajzi irodalomban még nem történt próbálkozás a temetői dísznövények, a sírokra telepített növényegyüttesek leírására, valamilyen rendszer szerint történő osztályozására. Jó szempont lehet a leíráshoz – mélyebb virágkultúra ismerete mellett – a sírokra telepített növények virágkultusz rétegei alapján történő jellemzése. Próbálkozásom ebben a kérdésben így úttörő jellegű, különösen az alaprajzok közzététele szempontjából, a pusztinai temető gödreire (sírjaira) telepített növényegyüttesekről készített 47 alaprajz alapján.

A sírhelyek nagy része vízszintes síkban egyszintű, lapos, a régiek gyakran *befüsedtek*. A sírok szélén nem található a régi csiki és gyimesi temetőekben jellemző *Sedum roseum*, újabban *Cerastium lanatum*. Sok sírhelyet már csak egy-egy bezserózsa, kék nádvirág, sárig nádvirág, harangvirág, szappanvirág, olávirág stb. tövei jeleznek.

A sírokra telepített növényegyütteseknek szegényes flóraválasztéka van. Általában 3–5 faj képezi a régi sírok növényegyütteseit. Ez talán a temető többszörös áttelepítésének, a többszörös töosztásnak, a hagyományos régi fajokhoz való ragaszkodásnak és az egyes élő fajok időnkénti irtásának tulajdonítható. Az utóbbiról így beszél adatközlőnk: *A nádvirágot, az olávirágot vágták ki, sokat elterült. Tettek szebbeket: tulipánt, botasvirágot, őszirózst, bisziókot (2).*

A halott fejéhez sírjelnek régebb fenyőfát (**1c alaprajz**), boroszlánt (**1b alaprajz**), laptarózst (**1a, 3a alaprajz**), favirágot ültettek. A fenyőfa telepítését tiltották: *ne tegyék, mert erdő lesz, azt mondta a páter (6)*. A sírjel gyakran gyümölcsfa volt, főleg szilva, ritkán dió. Sírjelnek tűnik az alatta tenyésző télizöld miatt a vadvackorfa is. Újabban a kereszt mellé a kedvelt csipkerózst (**1c, 4a, 7ab alaprajz**) telepítik. A **8. alaprajzon** a szilvafák is sírjelnek tűnnek.

A lágyszárú növények, főleg az élő bezserózsa, kék nádvirág, harangvirág, sárig nádvirág, szappanvirág 2–3 (**2abc alaprajz**) vagy 3–5 fajból álló növényegyüttese alapján képeznek dísz a sírokon (**2def alaprajz**). Ezekhez a fajokhoz a kicsi veres botas, a bojérrózsa (**1a, 3a, 7a, 8. alaprajz**), őszirózsa (**7a alaprajz**) lehet a társított faj, melyeket palántákról szaporítanak (**3a, 4c, 6, 8. alaprajz**). Több virágegyüttesben jelen van a kertí szekfü, a kedvelt fejr boglár, az örményvirág.

A ritka szikrai (**5b alaprajz**), csiki viola (**3ab alaprajz**), a meggyérült állományú Mária virágja (Lakramióra) is fennmaradt néhány helyen (**1a, 2df, 4b alaprajzok**).

A hagyományos növényfajok közé régebb bisziókot is ültettek. Az illatos levelű növények közül a laposminta vészelte át nagyobb egyedszám-

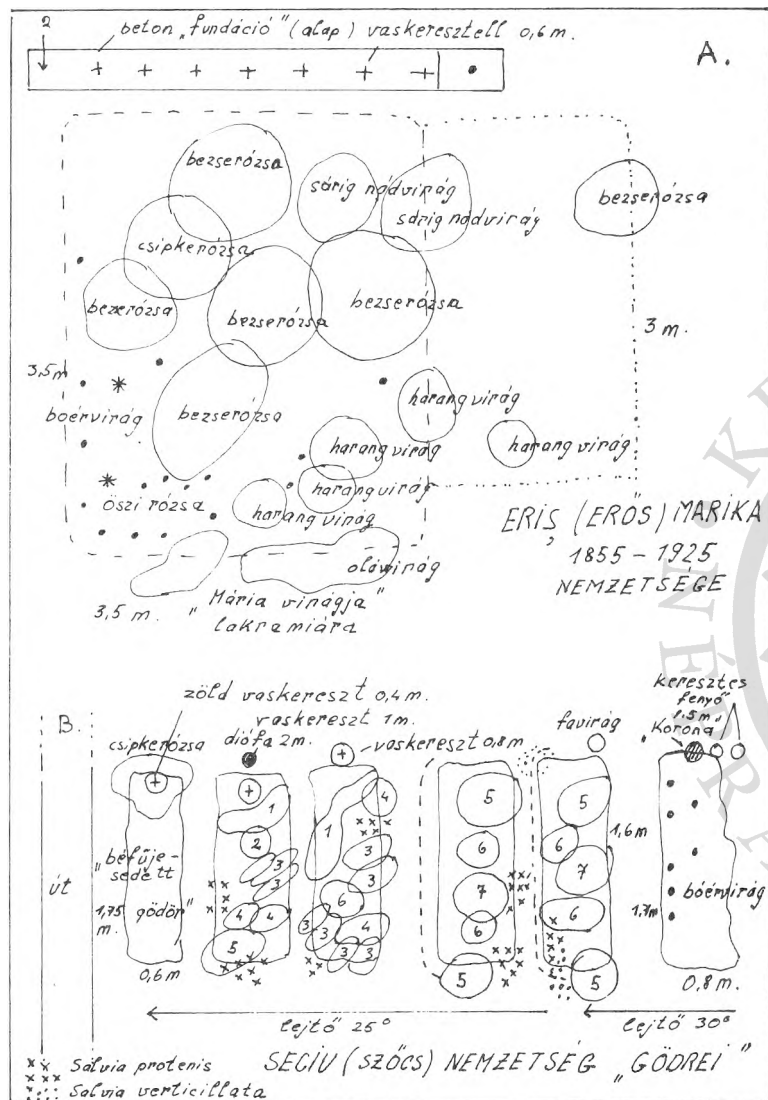
ban az időket (**4ab alaprajz**). Csíkos leveleivel több síron díszlik a kerti szekfű (*Typhoides arundinaceus ssp. picta*) (**4c alaprajz**). Nem találtam sírra ültetve a marturicsot (Motoricsvirág) és a medvetalpat, viszont a kereszteken a botassal, cigánvirággal, fejér boglárral, szappanvirággal, töcséressel csokorba kötve felleltem.

Újonnan telepített fajok a pusztinai temetőben a kuisorfa, a tulipán, a *Crocsmia masonorum*, az *Iberis umbellata* (**5a alaprajz**). A Focioros (Facsaros) család beton timiliás, vaskertecskés és kettős keresztes pózáz gödrén több hagyományos faj és a ritka szikrai társaságában a középre ültetett szép tő *Hosta plantaginea* az új behozott faj (**5b alaprajz**).

A Săciu (Szűcs) család nemzeti temetkezési helyének különálló sírjain nemcsak a dísznövényfajok, hanem a környező kaszálóban tenyésző *Salvia pratensis* és *Salvia verticillata* is azonosak (**7b alaprajz**, lásd még: **3b**). A spontán flóra fajainak feljegyzése azért is fontos, mert több közülük akár dísznövényé is válhat vagy vált. Pusztinán pl. a gyocsél. Vallásos ünnepekkor (Virágvasárnap) vagy a sírhely meglátogatásakor pimpót is szúrhatnak a gödör földjébe.

Érdekes megfigyelésekre, összehasonlításokra ad alkalmat a temető növényegyütteseinek évszakonként virágzó fajai össz-színének felmérése. Ezt úgy állapíthatjuk meg, hogy a különböző színekben virágzó fajok flóralistájának elkészítése után ezek százalékos összarányát megközelítőleg lejegyezzük. A felmérés akár a temető „nemzeti karakterének” megállapítását is lehetővé teszi. Ugyanakkor figyelembe vehető az illető nemzetiség kedvelt virágválasztéka is.

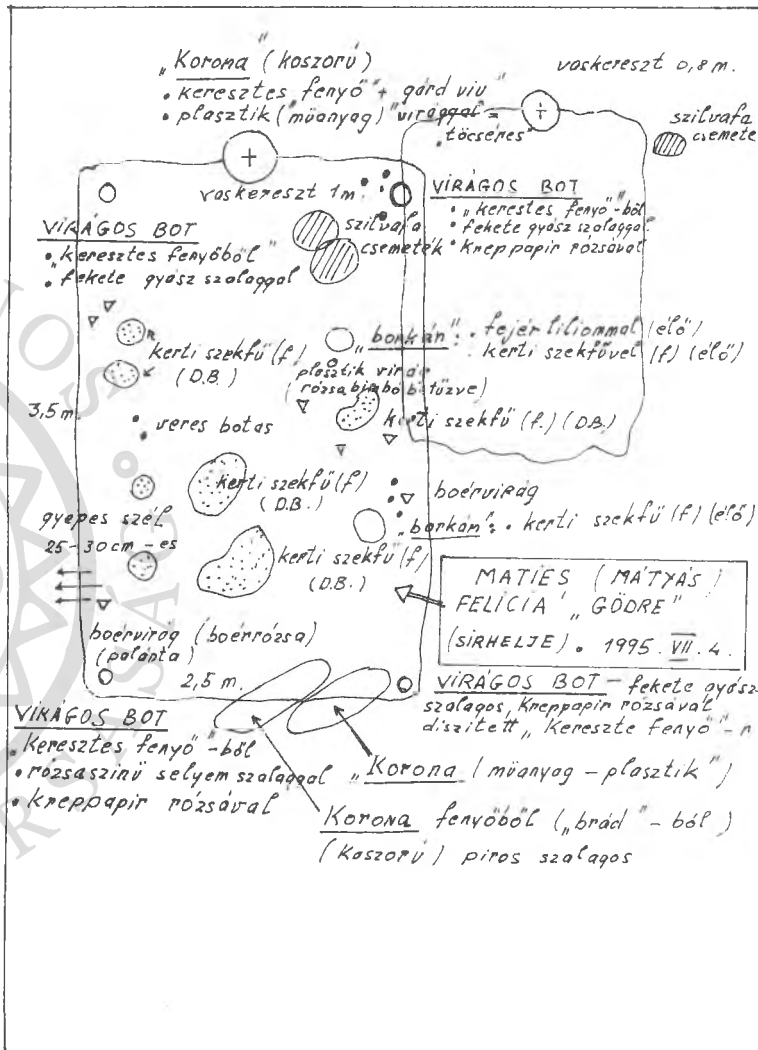
Ilyen felméréseket végeztem a gyimesi csángók temetőiben 1992 tavaszán, 1994 és 1995 nyarán-őszén és 1996-ban a pusztinai temetőben is. A **2. táblázatot** tanulmányozva, a román (ortodox, görög katolikus) – magyar (római katolikus) jelleget talán a piros-sárga-fehér-kék össz-színű növényfajok százalékos arányú virágegyütteseinek sorrendje döntheti el. A táblázat nyári adatait összevetve a romános (görög katolikus) jelleget a piros-sárga színű fajok százalékos jelenléte, sorrendje, a magyaros (római katolikus) jelleget pedig a piros elsőbbsége adhatja. A pusztinai temető esetében a sárga és a piros – *veres* színű fajok nagy aránya minden évszakban talán a környező romános hatásnak tulajdonítható. Ugyanez a nyári gyimesbükki (görög katolikus temető) felmérésénél is megfigyelhető. A mindenkori színarányt, sorrendet, a múlt idő függvényében a tájegység hagyományörzése, ízlésváltozása vagy éppen az illető év, időszak dísznövényválasztéka stb. befolyásolhatja.

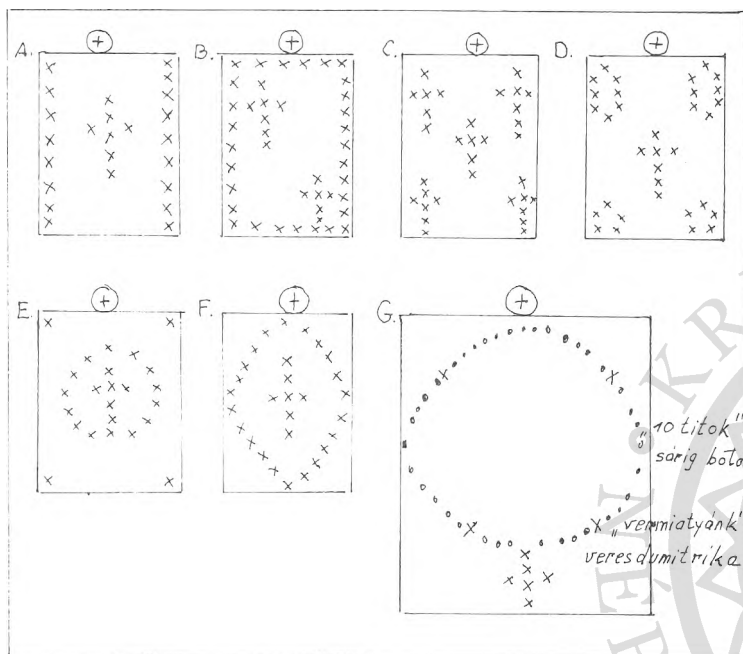
7. Nemzetségi, egy bokorba történő temetkezés disznóvényegyüttese.

A számok feloldása: 1. Olívvirág, 2. Bezerózsza, 3. Kék nádvirág, 4. Örményvirág,

5. Sárg nádvirág, 6. Fejér boglár, 7. Harangvirág.

8 Matus (Mátyás) Felicia (1979–1995) sírhelyének kertágyai és frissen telepített sírmöveinek elhelyezése

9. Jellegzetes halottak napi (1996) síra szurkált minták a pusztinai temetőben

Az itt felvetett vizsgálódási lehetőség alapos, részletes megfigyelések igazolása után lehet törvénytörő!

A tanulmány további részében a pusztinai temető növényzetének leírásánál számba vett kertvirág- és dísnövényfajokkal kapcsolatos, tágabb értelemben pedig a halál, a halott körüli történetekben és a halottkultusz vonatkozásaiban szerepet játszó növényekről, a hozzájuk fűződő hiedelmekről és szokáscselekvésekről szólnunk.

A halál jelét látták abban, ha valaki betegen ablakbeli virággal (kereklapi) álmodott. Özvegy Esztán Péterné László Katalin, Laci Katalin leánya (1956–1990 januárja között élt) kérte édesanyját – miután ablakbeli kereklapi virággal álmodott –, hogy *mutálja bé a virágaimot ... meg es halt* (6). Más, a témánkhöz nem vágó, de az adatot kiegészítő példa a

következő: *Mikor valaki ki kellett haljon a házból, akkor termett a darabjába (a földjén) a mezőn Szenmihály terebuza, amelyiknek nem volt virágja, s nem kötött... Vót egy öreg anyám László Júzsiné, Ruszka György Katalin (1838–1936) ... bé es vált, azon a nyáron meg es halt (2).* A halál előtti *hagyakozásra* a sírra kívánt növényfajra is van példa. Fekete János Antiné László Ilona Deputát (1922–1947) hagyta hátra: *Áfurusit (átkozott) legyen az ura, ha kerekklapi virágot nem ütet s fenyőfát a fejihez (2).* A férj *bévátotta* a haldokló kérését.

A halál beállta után *melyiknek búsultak* (hozzátartozók) a *bisziókot, laposmintát, méburjánt, medvetalpat* (jóbúzü növények) *morzsolták. A halott mellé, mikor elnyúccsák, kétfelől a fejihez szép nagy virágokat tesznek – 2–2 kanna vagy kalderár piros és fejér kerekklapi virágot. Szezon után lalele virágot hoznak, tavasszal bezserózsát, fejér liliumot vagy garoáfát stb. tesznek (2).*

A halotti mellé, de halotti párnába is a régiek bisziókot tettek (6, 8). A fennebb már említett, a rosszullét elhárítására használt (aromaterápia?) jóbúzü növények mellett ebből az adatból is az ún. ürmös temetkezést feltételezhetjük. A szakirodalom – Selmeczi László, Halászné Zelnik Katalin – az ürmös és más illatos növények gyásznövényként való használatáról tudósít. Halászné Zelnik Katalin írja le pusztinai szokásként a kerti botosvirág, jégminta, pimpó és mezei virágok halotti párnába való gyűjtését. Az ő általánosan megjelölt adatát bővíttem a Nagyboldogasszonyok (VIII. 15.) szentelt virágcsokor fajainak felsorolásával. Barta Mihályné László Katalin Bullák 1994-ben szentelt nagyboldogasszonyi csokrában – *szenteltettem egy marak virágot (7. ábra)* – bisziók, botas, piros kerekklapi virág, tulipán dísznövények, lidércütte burján, kékcsipke, Szent Antal butikó, ulmusor spontán fajok, kenderszál, terebuza – és mustárvirága, *kicsike* napraforduló természetett növényfajok voltak egybekötve. Az egyes növényfajokat egyenként is különböző betegségek gyógyítására használják, *egészség ellen szentelik. Így ha rossz szél üti a kicsi bubát, sokat sír (rontás, epilepszia), lidércütte fűvet szénnel tele tálba tettek s a baba fejét fekete ruhával letakarva füstölték, hogy megjöjjön (2).* Itt említem meg 1983-as Dálnokon (Háromszék) gyűjtött adatomat: A halotti párnába piros rózsaszirmokat szárítanak és gyűjtenek az öregasszonyok. A halott mellé rakott virágokat eltemetik a koporsóba vele.

A *koronát* (koszorút) temetéskor a halott mellé teszik... bár *ha meghótt, tehetnek akármit... a földnek teszik (2).* A *csinált koronákat fejér fenyőből vagy brádfenyőből s virágakból fonják*, amelyek az elhalálozás évszakára jellemzőek, pl: csipkerózsza, őszirózsza, botas, dumitrika,

tátottszájú virág stb. *Az a lágszépebb, amelykbe minden félá virág van – tartják (7).* Télen szettekét tesznek *plasztikból* (műanyagból készült koszorú művirágokkal) (8), vagy fenyőből és papírvirágokból („krepontált papír”) készítik. Sajnos ez a kényelmes, ízléstelen megoldás kezdett elharapódzni – Gyimesben, Csikban is – az élő virágok rovására. A régiek a koronát megöntözték *jóbbú vízzel* (kölnivel) (7).

Az alábbiakban a fiatalon elhunyt Matieș (Mátyás) Felicia (1979. I. 22. – 1995. I. 26.) ottjártamkor alig fél éve álló sírhelyén megtelepített dísznövények és más kegytárgyak leírásával a sírhely díszítését és növényekkel való betelepítésének kezdeteit írom le (9. ábra, 8. alaprajz). A 3,5x2,5 m méretű sírhely hantja 25–30 cm-re emelkedik ki a körülötte levő gyepűből. Földje agyagos, csupasz. Felső felén 1 méteres vaskereszt található.

A sír négy sarkában négy lecsnokolt kereszt fenyőből készített *virágos bot* van leszúrva. Tetejükön fekete gyászszalag (3) és rózsaszín selyemszalag (1) és *kreponátpapír rózsza* (3), a jobb oldali alsó tetején (1) *plasztik* Godetia (?) virág van rögzítve. Az alsó két virágos bot szárán rózsaszín, a két felsőn fehér papírrózsák találhatók.

A koroának (3) keresztcsenyő és gard viuból *plasztik narancssárga tölcésréssel* (felül a kereszten), brádfenyőből fehér kála és piros gerbera *plasztikvirágból*, piros liliom és valamilyen egzotikus virág utánzatából készültek. A gödör földjére egy szál, *plasztik, rózsaszín rózsabimbó* is le van tűzve.

A síron a kereszthez közel (30–50 cm) két szilvafacsemete zöldül (sírjel?). A sír földjén 7 tő fejér kerti székfű (*Dianthus barbatus*), 9 szál veres botas, 7 szál boérvirág képviseli az élő virágokat. Két borkánban (befőttestüveg) a sír jobb oldalán fejér liliom és a szintén fehér virágú kerti székfű élő tövei vannak vízbe téve.

A jellemző fekete gyászszínen (gyászszalag a virágos boton) kívül a rózsaszín (szalag, papírvirág), de különösen a fehér (műanyag és élő virágok) és piros (szalag, élővirág) színek egyértelműen a halott fiatal korára utalnak.

A temetői virágokat a *hótaknak szánták*. Ezért szigorúan elítélték a virágok lopását. Újabbán *kilopják a szépet... a laléléket... haza a kertbe, kinek nincsen. (2)* A temetőből virágot csak a *harangozóné a templomba, az ótárra* hozhat ki. (6) A oltár díszítésére *favirágokat* (boroszlán, fejér favirág, csipkerózsza), bezserózsát, fejér és sárga fokhagymavirágot, lalélet stb. használnak. (1, 6) Mikor jön a *vákancia* (szünidő), a gyermekek visznek a *Domnișoarának* (tanító kisasszonynak) a temetői virágokból. (1, 8)

Érdekesek azok a hiedelmek, amelyek a temetői virágok megszaglására, ellopására vagy éppen a temetőből való kivitelére vonatkoznak. Általánosan elterjedt hiedelem, hogy a temetői virágokat *nem jó megbűzölni* (megszagolni) – *az a hótaké (6)*, vagy *ha megbűzölöd a temetői virágot, nem érzed többet a buzit. (2)*

Tiltás alá esett a temetői virág leszakítása, hazavitele is: *Zsibbad a keze, aki elveszi a virágot* – tartják. (8) Gyakran *jesztgetik* a gyermekeket azzal, hogy a halottak *kijönnek a temetőből s elvisznek. (2)* Rosszul járhatott az, aki virágot lopott: *Azt a halott éjjel a párnába verte* – mondják, hiszik. (2)

Lupásku Lilivel (sz. 1986) esett meg az a történet, hogy amikor a temetőben szedett csipkerózsacsokkal hazament, otthon a nagyanyja rászólt: *Tedd ki a tőtésre, mi lesz, ha egy rosszabbra reatalálsz s feljő a gödriből s megszoricsa a nyakadot éjjel?* A megijedt leányka valósnak vette a megszólítást, s félve azt kérdezte: *Tyár (kiár – csakugyan) feljő vajon?* – és a virágot kitette a tőtésre. A fenti hiedelemtörténet nemcsak azt bizonyítja, hogy a moldvai csángók mennyire betartják a tilalmakat, s ily módon nagy mértékben megőrzik szellemi örökségünket, hanem azt is, hogy a túlvilági élet lehetőségében is hisznek.

A temetővel kapcsolatos legfontosabb szokáscselekvés-sorozat Pusztinán is halottak napján zajlik le. Nem vág témánkba a halott nevében tett jótékonyági cselekedetek (osztogatás *Isten nevében*), a gyertya *gyutagatása* (világítás), a gödörnél a páterrel mondatott liberális mise, megemlékezések stb. leírása. Az ekkor virágzó és használatos növényfajok számbavételét, a gödör gondozását, díszítését – *kivirágozását* – tartjuk fontosnak részletezni.

1996. november 1–3-i időszakban a pusztinai temetőben tett felmérés-munkor a következő növényfajok megkésített tövei virágoztak még: csipkerózsza, *csukros* szappanvirág, sárigbotas, veres vagy kicsi botas, fehér boglár, cigánvirág. Az őszi idény leggyakoribb dísznövényfaja itt a dumitrika (paraszt krizantém), lila, *veres* és *fejér* színváltozatokban nyílt. A dumitrika mellett ismert késő őszi temetői virág a szentkeresztii virág (*Aster dumosus*) magas (1,25–1,5 m) ágas változata. A pusztinai temetőben csak két síron találtam meg.

A temető általános késő őszi színe a rozsdavörös (a veres dumitrikától – 65%), sárga (a sárig és veres botastól, cigánvirágtól – 30%). A rózsaszín (szappanvirág, csipkerózsza) és fehér (fejér boglár) szín csak elenyésző arányban (5%) volt jelen. Nem elterjedt szokás csokrokra rakása a sírokra, de van, aki visz: gyöngyinat (sötétbordó), tócsér virágot, botast,

csipkerózsát s a városiak gároáfát. Télen is *virágzik* (bogyói díszítenek) a *gyöngyemény* vagy *gyöngyvirág*. (2, 6)

A sírhely gondozása az asszonyok feladata. *Halottakra felváltuk* (felkapáltuk) *a gödröt* (2), *mindegyik az ő bokrát* (rokonsága sírhelyeit) *csinálja ki* (6, 9) – mondják adatközlőink.

Szépségnek keresztiesen fenyőágot, dumitrikát szúrtam a gödörre (3, 11), *csináltam rombokot... közepibe keresztet* (6) – jelzik azt, hogy a pusztinai temető sírjait feldíszítették, vagyis *kivirágozzák a gödröt*. (2)

A 9. **alapräjzon** azokat a mintákat mutatjuk be, amelyeket 1996 őszén veres és fejér dumitrikából raktak a pusztinai csángó sírokra. Mintát rakhattak még fenyőfából, botasból vagy újabban, de ritkán (fiataloknak) gároáfából is. Ritkábban *olvasót raknak*. Ilyen minta a **9g alapräjz**. Az olvasó *10 titkát* sárga botasból, míg a 10 titok közötti *szemet* – a *versmíatyánkot* és a keresztet veres dumitrikából szurkálták a sírhely földjébe.

Tanulmányunkban megpróbáltunk szempontokat, mintát adni a temetők növényvilágának, növényzetének leírására. A sírokra telepített fajok azonosítása, jellegzetes elhelyezése, funkciója, térben és időben való változásának számbavétele, a velük kapcsolatos hiedelmek, hiedelemtörténetek és a halottak napi szokáscelekvések sorozatában játszott szerepének részletező leírása – még ha a pusztinai temető nem is tekinthető alapmintának – első a magyar etnobotanikai irodalomban. Különösen a síron kialakított hagyományos és újabb növényegyüttesek feldolgozásánál a temető etnikai jellegének meghatározására tett kísérletünk, reméljük, újat ad kutatóinknak.

Táblázatok

Tájegység	Növénycsoportok				
	Fák	Cserjék (bokrok)	Lágyszárú növények	Más (spontán és halottkultuszban szerepet játszó növények)	Összesen
Moldva-Pusztina	Spontán 5 Termesztett 7 (12 faj)	Spontán 1 Termesztett 8 (dísz- és gyümölcsfa) (9 faj)	54	13	88
Gyimes					106
Felesík					192 faj, ebből 129 faj a temetőkben

1. táblázat: A pusztinai temető növényfajainak megoszlása

Tájegység, helység A temető és felekezete	Évszak, felmérés ideje		
	Tavaszi 1992. V. 30–31. Gyimes 1995 tavasza, Moldva	Nyár 1994. VII. 15. Gyimes 1995. VIII. 3–4. Mold- va	Ősz, késő ősz 1994. XI. 12. (Gyimes) 1996. XI. 1–3. (Moldva)
Gyimes Hidegség Bezsányok temetője Római katolikus	fehér 70% kék 25% piros, rózsaszín 5%	piros-rózsaszín 50% sárga 25% fehér 20% kék-lila 5%	piros-rozsdabarna 40% sárga 30% fehér 30%
Gyimes Gyimesbükki Cikojai temető Görög katolikus		sárga 50% piros, rózsaszín 30% kék-lila 15% fehér 5%	
Moldva Pusztina Temető Római katolikus	sárga 55% fehér 35% kék 10%	piros-rózsaszín 65% sárga 20% fehér 10% kék-lila 5%	„veres”, rozsdabarna 65% sárga 30% fehér, rózsaszín 5%

2. táblázat: A gyimesi és pusztinai temetők növényvilága össz-színének összehasonlító táblázata

Szakirodalom

- BALASSA Iván
1973 *A magyar temetők néprajzi kutatása.* Ethnographia 84., 3. 225–242.
1989 *A magyar falvak temetői.* Corvina kiadó, Budapest.
- CSÜRÖS László
1996 *A Házsongárd növényzetéről.* Művelődés 79. 5–6, 64–70.
- HALÁSZNÉ Zelnik Katalin
1980 *Az örömnök gyásznövényként való használatáról.* Elet és Tudomány 35., 28. 866.
1981 *Adatok a moldvai magyarok gyógynövény-használatához.* Gyógyszerészet 25., 10. 361–400.
1987 *Moldvai csángó növénynevek.* In: *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 36. Budapest. 3–22.
- HOFER Tamás
1981 *Bezeichnung von Grabern durh lebende Baume.* Ethnographica et Folkloristica Carpatica (Műveltség és Hagomány 20.) Debrecen. 223–228.
- JÁVORKA Sándor–CSAPODY Vera
1962 *Kerti virágaink.* Közép-európai disznövényeink színes atlasza. Mezőgazdasági kiadó, Budapest.
1975 *Iconographia florae partis austro-orientalis Europae Centralis.* Akadémiai kiadó, Budapest.

- KUNT Ernő
1974–1975 *A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: A Hermann Ottó Múzeum évkönyve* 13–14. Miskolc. 475–507.
- 1983 *Temetők népművészete. Corvina kiadó, Budapest.*
- MALONYAI Dezső
1907 *A magyar nép művészete. Budapest, I.* 255.
1909 *A magyar nép művészete. Budapest, II.* 285.
- NOVÁK László
1982 *Temetés és sirjelölés Magyarországon, különös tekintettel a fejfákra. In: Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (Módy György közreműködésével szerkesztette Balassa Iván – Újváry Zoltán). A Hajdú Bihar Megyei Múzeumok Közleményei* 39. Debrecen. 767.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása. Budapest, III.* 16.
- PÁLFALVI Pál
1994 *Régi és új dísznövények Felcsikban. In: Pro Natura. Kriterion.* 64–71.
- PÉNTEK János – SZABÓ Attila
1985 *Temetők növényzete. In: Ember és növényvilág, Kriterion.* 143–146.
- RAPAICS Raymund
1932 *A magyarság virágai. Budapest.* 36–38.
- SÁMUEL Aladár
1918 *Kisküküllő vármegye ref. népének temetkezési szokásai. Ethnographia* 29. 91–104.
- SELMECZI László
1980 *A kunok letelepedésének emlékeiből. Élet és tudomány* 35. 3. 67–69.
- SZABÓ Attila
1991 *A temető kertek növényzetéről. Néprajzi hírek* 20. 66–70.
- PLANTE DECORATIVE
1976 *In: Flora RPR–RSR I–XIII. Editura Academiei.* 129–133.

Jegyzetek

1. Balassa 1973.
2. Balassa 1989.
3. Rapaics 1932.
4. Kunt 1983.
5. Péntek 1985.
6. Szabó 1991.
7. Csűrös 1996.
8. Pálfalvi 1994.

Adatközlők

- Barta Istvánné Erős Magdó, Bosztán, 1957
Barta Mihályné László Katalin, Bullák, 1930
Beján (Becze) Fülöpné Szpatáru Katrina, Moszor, 1933
Özv. Dávid Györgyné Laczkó (Júzi) Katalin, Prücsök, 1915

Eszkripkáru Józsiné Becze Anyica, Putyina Nyica, 1936
Özv. Esztán Peterné László Katalin, Laci Katalin, 1926
Laslău (László) Œt. Catrina, kicsi István Katalin, 1930
Lupasku Istvánné László Mária, Gyurkó Istvánné, 1933
Mátyás Demeterné Páncér Nyica, Mátyásné, 1933
Nyisztor Jánosné Timár Ilona, 1929
Panŕiru (Pánczél) Œt. Mária, Kukucsi Marika, 1918
Pusztinka Jánosné, Pastianu Marika, Berbéc, 1922

